

**Нацмен? Значить ворог.
Проблеми національних меншин в документах партійних
і радянських органів України в 20-30-х рр.**

Лексика працівників партійно-радянських, правоохоронних органів, починаючи з 20-х років, рясніла термінами і словосполученнями, доти не відомими лінгвістам. Я виписав з різних документів та виступів далеко не всі “неологізми”.

Ось деякі з них: вороги народу, націонал-українці, націонал-ухильники, розламівці, шумськісти, троцькісти, терористи, шкідники (не комахи – люди!), фашисто-поляки і фашисто-німці, поляки-ксьондзи і німці-ксьондзи, куркулі, нацмени, класово чужі елементи, ліберальні елементи, гнила інтелігенція... І т.д., і т.ін. Від локальних звинувачень-визначень переходили й до розгорнутих, узагальнюючих. Почнемо хоча б з цього невеличкого уривку. (Як у даному, так і в наступних цитуваннях точно дотримуватимусь стилістики й фразеологічних особливостей мови їх авторів – *Авт.*).

"...Подальші роботи, що проводяться Українським відділом Союзнафти та Укргеологтрестом по розвідці промислової нафти, не можуть бути визнані задовільними і по дуже простій причині. Безумовно, "шкідництво різних націй" не могло залишити без уваги, без боротьби такого епізоду, як епізоду перетворення України в Нафтову Україну" ¹. Ця заява пролунала з трибуни XIII з'їзду КП(б)У (травень-червень 1937 року), її автор – член Центрального Комітету республіканської партійної організації, відомий свого часу партійний і державний діяч України – О.Шліхтер.

Якщо розшифрувати тезу О.Шліхтера, то виходить, що звинувачення у "шкідництві" адресувалося кожному п'ятому громадянину республіки – шести мільйонам німців, поляків, греків, болгар, євреїв, росіян. В першу чергу під термін "шкідницькі нації" підпадали німці та поляки (майже мільйон населення України!), до яких, як відомо, режим ставився особливо упереджено.

"Шкідницькі нації" – не обмовка чи невдале словосполучення. Олександр Григорович був досвідчений оратор і в порівнянні з іншими тодішніми республіканськими керівниками досить ерудована людина. О.Г.Шліхтер лише привселюдно оголосив суть сталінської національної політики щодо інших народів на теренах України.

Середина – друга половина 30-х років – один з найдраматичніших періодів в історії колишнього СРСР. Ще не було фінської кампанії, ще не гинули наші воїни на Хасані та Халхін-Голі. Вермахт ще тільки нарощував м'язи для війни за світове панування. А народи радянської імперії стікали кров'ю: сталінщина розпалювала війну на "внутрішньому фронті".

Голодомори, розкуркулення, розстріли, каторги знекровлювали всі

народи. Руйнувався генофонд націй. Знищувалася національна інтелігенція, гинули надбання духовної та матеріальної культури, катастрофічне звужувалася сфера вживання рідної мови. Чи не найбільше лютували сталінські поплічники в Україні.

У 1933-1937 рр. практично зліквідовано інститути національного розвитку (національні адміністративні одиниці, навчальні та культурно-освітні заклади, видавництва, газети, театри. Масового характеру набула депортація національних меншин з місць їх постійного проживання.

Репресії намагалися приховати в густому пропагандистському тумані. Нагніталася істерія навколо "класових ворогів". На мітингах і зібраннях лунали заклики до розправи з німецькими та польськими фашистами. "На Україні ми, передусім, зустрічаємося з фашизмом польським та німецьким", – з повним "знанням" справи "констатував" В.Балицький на січневому (1936 року) Пленумі ЦК КП(б)У. За словами наркома внутрішніх справ УСРР, "Гітлер приділяє багато уваги Правобережжю, де розташовано 4 німецьких національних райони. Німецький фашизм прагне саме тут, у нас в тилу, утворити свої опорні пункти. Шпигунсько-диверсійну роботу німці-фашисти проводять також в Донбасі та інших областях України". І далі: "Великий інтерес Гітлера викликає Правобережжя і такі райони, як Пулинський, Спартаківський, Карл-Лібкнехтовський, Зельцький" ². Повідомив Всеволод Аполлонович і про шкідницьку діяльність "польського фашизму".

Через рік звинувачення набули ще різкішого характеру. М.Хатаєвич, учасник січнево-лютневого (1934 * року) Пленуму ЦК КП(б)У, заявив: "Німецька та японська розвідки мають в Дніпропетровській області чудовий ґрунт... В самому Запорізькому районі живе 10 тисяч німців. Ми знаємо, що серед німецького населення почуття національне надзвичайно сильно розвинуте, й що до свого "фатерлянд" багато з них мають прихильність, хто б там не був – Гітлер чи хто інший. А з 10 тисяч чоловік знайти людей для своєї роботи вони зможуть скільки завгодно" ³.

З огульним звинуваченням на адресу німецького населення виступав кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У С.Саркісов. Висловивши занепокоєння тим, що у боротьбі з "троцькістами" та іншими "шкідниками" партійні органи та НКВС "припускали малу пильність", С.Саркісов в той же час відзначив, що ось "у питанні викриття німців-фашистів проведена велика робота". Далі він продовжував: "Німці, які переплітаються фашистами, розставили свої тенета по великих електростанціях (Донбасу. – Авт.) ...60 фашистських груп викрито НКВС.

Я думаю, що ми тут повинні піти сміливіше по лінії висилки багатьох німців з Донбасу. Вони нам не потрібні. Наші люди, господарники, обійдуться без них. Пора. Скільки років, як вони засіли в Донбасі. Треба вислати німців. Безумовно, можуть бути винятки, але, як правило, від них

---

* Так в опублікованому тексті. – *Редколегія*.

треба звільнятися" ⁴.

Як бачимо, в цій, на перший погляд сумбурній промові, криються зловісні наміри, прагнення ототожнити поняття "німці" та "фашисти", "вороги народу". Окреслено досить чітко.

Подібна позиція щодо національних меншин висловлювалася й на XIII з'їзді КП(б)У. Так, один з колег В.Балицького, Іванов, заявив: "Велика робота проведена на Україні німцями. Це теж більшою частиною німецька робота, що проводиться через німецьке куркульське населення, причому в цій галузі вони організують прямо штурмові загони" ⁵. І далі: "...Я повинен сказати, що у відношенні роботи серед німецького населення справи йдуть погано, не тільки тому, що там всі фашисти. Однак німецьке населення не однакове. Там є і дуже багато радянських людей" ⁶ (підкреслення наше. – Авт.). Коментарі, як кажуть, зайві!

Йшлося на цьому з'їзді і про поляків. "У Вінницькій, Київській, Дніпропетровській областях викриті цілі організації, особливо в промисловості... Мета і завдання: крім проведення націоналістичної роботи – диверсії на випадок війни. ...Всі вони ("шпигуни, шкідники" – Авт.) організуються німецькою та польською розвідкою і ставлять своїм ідеалом фашистську Німеччину. Такі організації викриті в Харкові, Одесі, Києві і т.ін." ⁷. На XIII з'їзді КП(б)У пролунала і фраза про "шкідництво різних націй".

Неважко зрозуміти, що заявами про "шкідництво" сталінські помічники намагалися сформувані в населення усвідомлення того, що німці та поляки – це потенційні зрадники, шпигуни, диверсанти, діяльність яких треба викорінювати у будь-який спосіб. Дії каральних органів залежали не стільки від характеру зібраного "компрометуючого матеріалу" (в переважній більшості сфальсифікованого), скільки від фантазії, а точніше – від примх виконавців. Вони включали широкий спектр заходів – від "чисток" партійних організацій або звільнень з роботи до арештів, депортацій з місць компактного проживання і навіть застосування "вищої міри".

Ще у 1935 році в ході "перевірки партійних документів" на великих оборонних підприємствах України майже всі громадяни німецької та польської національності були звільнені з роботи. Причому, виганяли всіх – від керівників до прибиральниць, як комуністів, так і безпартійних.

Характерна в цьому відношенні постанова "Про стан парторганізації та командних кадрів на заводі № 135 і ХПЗ *", прийнята Харківським обкомом КП(б)У 3 листопада 1935 року. У відповідності із вказівками ЦК, як треба проводити "перевірку", обком партії рекомендував: 1. Доручити комісії у складі тт. Буценко, Карлсона, Арова, Одинця розробити календарний план для очищення заводів від поляків, німців, троцькістів, націоналістів, насамперед тих, що посідають командні керівні посади. 2. Доручити цій же

---

* ХПЗ – Харківський паровозобудівний завод.

комісії перевірити факти скупчення німців, поляків, троцькістів на великих заводах і разом з директорами заводів розробити план очищення заводів від цих елементів та подати на затвердження Бюро обкому КП(б)У в 2-х декадний термін. 3. Доручити ЗПК * заводів № 135 і ХПЗ в першу чергу перевірити партдокументи у комуністів, на яких є компрометуючі матеріали, і вирішити питання про їх партійну належність". На цьому ж засіданні бюро обкому прийняло й інші постанови, зокрема, "Про ХПЗ" та "Про турбіни для військмора". В останній також зазначалося: "Доручити директору заводу разом з ЗПК в двохдекадний термін провести очищення цехів, що виготовляють військові замовлення, від поляків, німців, троцькістів та інших контрреволюційних елементів" ⁸ (підкреслення наше. – *Авт.*).

Комісія Харківського обкому попрацювала ретельно: список тих, хто підпадав під звільнення, підготувала своєчасно. Наведемо витяги з цього документу: "Павловський А.Б. Заст. нач. транспортного відділу. Колишній шкідник. У 1926 р. притягався до відповідальності за випуск з ремонту недоброякісних паровозів. ...Спіцин В.С. Нач. шляхового цеху "ТО". Колишній есер. Батько – колишній жандарм. ...Аненков С.Г. Заст. нач. утильцеху. Син куркуля. Батько мав бакалійну лавку в с. Зибарів. ...Давиденко Юліан Станіславович. Пом. нач. будівельного цеху "М.Е.". Перебіжчик з Польщі. ...Нижегородцев Олександр Олександрович. Головний бухгалтер заводу. Перебував на обліку колишніх білих офіцерів, проживав на території білих, чиновник військового часу; був узятий на облік органами Ч.К. (Надзвичайної Комісії. – *Авт.*) як колишній білий офіцер, приховав, що він уродженець Польщі. ...Лебедев (ініціали відсутні. – *Авт.*). Ст. конструктор. Колишній білий. ...Біске Роман Юліанович. Нач. мартенівського цеху. Поляк. ...Зеленський. Нач. котельного цеху "ПрО". Колишній шкідник. ...Метаньєв А.М. Спецперевірка не закінчена. За першими даними син єпископа та учасник групи промпартії в Дніпропетровську. ...Шпунт Абрам Михайлович. Нач. "СлО". З чужих. ...Шнейдерман. ДЗО – планування. З чужих" ⁹ (підкреслення наше. – *Авт.*).

Приблизно такий же склад звільнених був і на інших оборонних підприємствах. Так, у доповідній записці Київського обкому КП(б)У "Про перевірку партдокументів та про стан кадрів на Київському червонопрапорному заводі" (27 жовтня 1935 року) відзначалося, що "...на заводі працює близько 300 чоловік, які не повинні бути допущені до роботи. Серед них особливу увагу привертають такі особи: "...Щербан І.Г. – бригадир складального цеху. За національністю румун. Має зв'язок з родичами, що знаходяться на службі в румунській армії. Проводив антирадянську агітацію. ...Семенов А.Д. – головний інженер заводу. Колишній полковник царської армії. ...Гроссе І.К. – ст. інженер дослідницької лабораторії. За національністю німець. Син колишнього власника чавуно-ливарного заводу в

---

* ЗПК – Заводський партійний комітет.

Черкасах. Виключений з комсомолу, як чужий елемент. Має братів – одного в Відні, іншого – у Варшаві, з якими підтримує зв'язки. ...Крашкевич Г.А. – ст. інженер-економіст. Виходець із Польщі. Син дякона. ...Брат Крашкевича в Америці (м. Балтимор) – настоятель уніатської церкви. Крашкевич з ним зв'язаний. ...Фремд М.Е. – заст. нач. бюро загальнозаводського планування. Виходець з Польщі. Син фабриканта взуття в Варшаві. Зв'язаний з родичами, що перебувають у Польщі. ...Клибаутський П.І. – технік із підготовки інструктивних відомостей щодо військової продукції. В анкетах пише, що він українець, а насправді німець. Плутає автобіографію... У 1934 році чоловік сестри Клибаутського виїхав до Польщі. Є відомості, що Клибаутський зв'язаний з польським консульством. Клибаутський бере секретні креслення додому. Був випадок "зникнення" креслень" ¹⁰ (підкреслення наше. – Авт.).

Зустрічалися й інші "компроментативні" матеріали, як-от: "Професор, що настроений антирадянськи. Дружина нещодавно прийняла католицтво, тісно зв'язана з ксьондзами", або "Угорсько-підданий, член партії з 1923 р., підозрюється у шпигунстві".

Всього за надісланими до ЦК КП(б)У даними з оборонних підприємств було "вичищено" понад 1000 вихідців з Польщі з ярликами "чужих, підозрюваних у шпигунстві", "політемігрантів". Траплялося, що єдиним копроматом на людину була її національність – "німець" або "поляк".

Шукали "шкідників" і серед апаратних працівників національних адміністративно-територіальних одиниць. Своєрідною інструкцією щодо викоринення польських "націоналістів" була постанова політбюро ЦК КП(б)У "Про польські сільради" (20 вересня 1935 року). ЦК відзначав: "У зв'язку з масовою засміченістю польськими націоналістами керівного складу національних польських сільських рад (у першу чергу складу голів та секретарів сільських рад), – запропонувати Київському та Вінницькому обкомам разом з органами НКВС провести очищення (так у тексті. – Авт.) як колишніх, так і існуючих польських сільських рад від націоналістів та інших антирадянських елементів. Замінити керівний склад у польських сільських радах (у першу чергу голів та секретарів сільрад) радянськими людьми, а в колишніх польських сільських радах, що будуть організовані, висунути на керівну роботу українців. В реорганізованих колишніх польських сільських радах діловодство перевести на українську мову" ¹¹.

Заради справедливості, слід сказати, що лиха доля не обминула й тих, хто прийшов на зміну польським "націоналістам". Згодом більшість із них було репресовано за тими ж статтями, що й попередників.

Чистки та всілякі перевірки охопили всі регіони України. Однак з особливою серйозністю та ретельністю вони проводились у так званій прикордонній смузі та в районах проживання національних меншин. Щодо цього, вказівок не бракувало. Візьмемо виступ Д.Мануїльського на червневому (1933 р.) Пленумі ЦК КП(б)У. Висловлюючись за сувору лінію при проведенні чисток, Дмитро Захарович рекомандував: "...По Київській

області треба врахувати і ту обставину, що ми маємо тут національні райони, де треба дуже серйозно та ретельно проводити чистку (підкреслення наше. – *Авт.*), по-друге, що ми маємо прикордонну смугу, та, по-третє, залізничну лінію вкрай засмічену, незадовільно працюючу. Тут також повинна бути дуже ретельна чистка" ¹².

Подібних "настанов" не бракувало і в наступні роки. На січевому (1936 р.) Пленумі ЦК КП(б)У П.Постишев поділився такою інформацією: "Ми звертали особливу увагу партійних організацій на райони прикордонної смуги. В результаті перевірки партійних документів у цих районах виключено з партії 1583 чоловіка, що складає 15,4 % від всієї кількості комуністів" ¹³. При цьому в числі низки районів Київської області, що "особливо виділяються", Павло Петрович назвав також і "колишній Мархлевський район, нині ліквідований, який ...перевіряли разів три, там виключено 46,6 % всього складу партійної організації" ¹⁴. Зазначимо, коли в колишньому польському національному районі з партійної організації була "вичищена" майже половина комуністів, то в цілому по десяти прикордонних районах Київської області ця цифра була набагато нижча – 28,2 %.

Фабрикувалися справи на шпигунські, диверсійні та повстанські організації, членами яких були поляки, німці та представники інших національностей. Ось така деталь: справи, що проходили по лінії органів НКВС, у переважній більшості існували лише у хворобливій уяві організаторів репресій. Приклади – "Польська організація військова" (ПОВ) та "Національний союз німців на Україні".

Розповімо про ці брудні акції, здійснені Державним політичним управлінням (ДПУ) докладніше. Спочатку про історію розкриття органами ДПУ у 1933-1934 рр. шпигунської диверсійно-повстанської та шкідницької діяльності "Польської організації військової". Її кінцевою метою, як формулювалося в матеріалах попереднього слідства, була "підготовка польської інтервенції в Україну". Але тоді це був перший крок. На січевому (1936 р.) Пленумі ЦК КП(б)У В.Балицький заявив: "...Незважаючи на сильний удар по ПОВ у 1933-34 рр., ми знов уже в 1935 році виявляємо членів ПОВ в лавах партії. Але ворог не здається... Так, у кінці 1934 та 1935 рр. в Україну прибув цілий ряд польських емісарів.

Вони пробралися по такому каналу як польська секція Комінтерну. Ми отримуємо на Україну таких осіб: Конецький, який до арешту був інструктором ЦК КП(б)У, Стасяк – член Секретаріату ЦК КПЗУ, Соснович – колишній секретар ЦК комсомолу Польщі, редактор польських газет у Києві. Способи і методи роботи Конецького і всієї організації ПОВ, яку ми викрили у 1935 р., не зовсім схожі на ті методи, що застосовувала ПОВ на чолі зі Скарбеком. Вони повинні були працювати конспіративно і свою роботу поки що прагнули розгорнути на культурному фронті, через польський друк, театри та польські вузи" ¹⁵.

Прямо-таки дивовижна спритність і живучість! Організацію пильні

чекісти розтрошують ще в 1933 році. А вона повстає наче Фенікс із попелу і знову завдає всім клопотів. Ще один нищівний удар в 1935 р. І це не допомагає. У 1938 році, коли "дістали" С.Косіора, знову заарештували і кинули до катівень сотні членів організації. Підкреслимо, однак, що ПОВ перестала існувати на Україні ще в 1922 р. – за 11 років до її "викриття" органами ДПУ. Та це не хвилювало партійні і каральні інстанції. У в'язницях із заарештованими так "попрацювали", що багато з них зізналися в тому, чого ніколи не чинили.

Керівники партійних і політично-карних органів дурили себе, дурили й народ. Та ще й при цьому посилалися на "правдиві" зізнання своїх жертв. Ось як розпинався на тому ж січневому Пленумі ЦК КП(б)У вже не раз згадуваний Балицький:

“– Павло Петрович (П.Постишев. – *Авт.*) згадував про Скарбека. Він (Скарбек) займав високі посади в Києві та Чернігові, був членом губкому, обкому, керував культурною роботою, відповідав за польську роботу в ЦК КП(б)У. Був на таких ланках, на яких він міг робити і робив багато шкоди.

Але ми дуже довго не могли вирішити для себе питання про те, чи Скарбек ворог, чи ні.

Коли Скарбек зізнався, він докладно розповів про те, як він працював для поляків. У відвертій розмові він заявив мені: "А що ви думаєте, чи легко було мені, перебуваючи в лавах КП(б)У, терпіти нужду, проводити тут роботу з року в рік, одночасно проводячи боротьбу з вами, та в той же час працювати для своєї справи, для справи "Великої Польщі".

Скарбек був крупним польським резидентом, довіреною особою Пілсудського”¹⁶.

Дещо пізніше на світ божий виплила ще одна, на цей раз німецько-фашистська організація "Національний союз німців на Україні". З цього приводу 16 березня 1937 року Наркомат юстиції УРСР надіслав секретареві ЦК КП(б)У С.Косіору, Голові РНК УРСР П.Любченку та Наркому юстиції СРСР В.Криленкові "Спецінформацію" "Про к[онтр]р[еволуційну] організацію в Хортицькому Німецькому педагогічному технікумі".

"Встановлено, що вказану групу очолювали к[олишній] директор вказаного технікуму Білик Мартин та к[олишній] директор машинобудівельного технікуму Гоєр.

Свою контрреволюційну діяльність Білик та Гоєр почали ще в 1923 році під час роботи в м[істі] Одесі, де Білик був директором радпартшколи, а Гоєр був лектором цієї ж партшколи.

У той час в Одесі був організований німецький національний союз, що офіційно мав назву "Культурфереїн". Фактично цей союз був цілком оформленою контрреволюційною організацією, що працювала за завданнями консульства в Одесі. Німецький віце-консул та його дружина були присутні на нарадах цієї організації, давали установки з контрреволюційної роботи в німецьких колоніях Одеської області”¹⁷.

Далі зазначалося: "Встановлено, що в 1927 році Білик і Гоєр виїжджали до Німеччини нібито для того, щоб побачитися з рідними, а фактично німецьке консульство запропонувало Білику відвідати в Берліні Інститут, який є школою німецьких розвідувальних органів. В цьому Інституті Білик повинен був отримати вказівки щодо подальшої контрреволюційної роботи на території Радянського Союзу після повернення з Німеччини"¹⁸.

У доносі стверджувалося, що М.Білик отримав від "розвідувального відділу" берлінської поліції такі завдання:

"1. Розгорнути на території Радянського Союзу роботу щодо створення контрреволюційних організацій з числа німецького населення, посиливши націоналістичну пропаганду серед німців.

2. Мати тісний зв'язок з німецьким консульством в Одесі та Харкові, де отримувати завдання з контрреволюційної роботи.

3. Готувати кадри для диверсійної роботи з числа членів організації і в перші ж дні війни Радянського Союзу з Німеччиною – перейти до відкритих диверсійних актів (пошкодження залізничних колій, мостів, застосування бактерій заразних хвороб, зараження води) і т.ін."¹⁹.

Коли вчитуєшся в оцю супліку, то не можеш збагнути, чи її писали дурні, чи для дурнів. Як можна було роками спостерігати за підготовкою шпигунів та диверсантів? У будь-якій державі на такі речі реагують негайно, доки шпигуни не накоїли біди. Можливо, дізналися про все це запізно? Так ні! Виявляється, в Одеському партійному комітеті було давно відомо про зв'язки Білика з ворожою розвідкою, що не завадило призначити його директором технікуму.

"Вирахували" й Гоєра. Але обмежилися тим, що зняли з посади викладача Одеської партшколи і дозволили йому біля самої греблі Дніпрельстану готувати юнаків та дівчат "для диверсійної роботи на випадок війни"²⁰. На очах педагогічного персоналу педтехнікуму змії-спокусники вербували й студентів. І як же хитро це робилося! "...В технікумі штучно створювали тяжкі матеріально-побутові умови. Для цього Білик завербував завгоспа педтехнікуму Крефта, який за завданням Білика припинив опалення побутових та навчальних приміщень технікуму, різко погіршив харчування студентів".

Автори на повному серйозі твердили: "Створені тяжкі матеріально-побутові умови, що викликали масове невдоволення студентів, були віднесені ватажками контрреволюційної організації на рахунок Радянської влади, а потім використовувалися для вербування в "Національний союз"²¹.

Безглуздість судової комедії, необгрунтованість звинувачень були настільки очевидними, що навіть Спецколегія змушена була констатувати, що рядові учасники Національного союзу в більшості своїй навіть не знали, що від них вимагалось. І знову – дволикість, намагання чорне видати за біле. "Розглядаючи цю справу, Спецколегія врахувала, що основні організатори та керівники цього контрреволюційного союзу звинувачуються окремо, що з

підсудних, які проходять по цій справі, ніхто не вживав конкретних заходів до здійснення диверсійних актів. Спецколегія вважала за можливе, що до цих завербованих осіб не застосовувати вищої міри, обмежившись тривалим позбавленням волі" (підкреслення наше. – *Авт.*).

Зокрема, "Янцен, Крефт, Гейдик – засуджені на 10 років позбавлення волі кожний, у віддалених місцях Союзу; Дік, Штейнінгер, Гірш – на 7 (сім) років позбавлення волі кожний; Гройман, Классен, Копп – на 6 (шість) років позбавлення волі кожний; Паульс, Вінс та Шульц – на 5 (п'ять) років позбавлення волі кожний". Неабиякий "гуманізм" демонструвала влада: 15 членів організації, як кажуть ні за понюшку тютюну, були позбавлені волі у "віддалених місцях Союзу" на строк від 5 до 10 років кожний. Крапки у справі "Національного Союзу німців на Україні" були розставлені: шпигунська організація розгромлена, а її члени зазнали відповідної кари. У серпні 1937 року чимало учасників союзу та багатьох інших "шпигунських" та "контрреволюційних" організацій було розстріляно. Пролилася кров безвинних людей. Наш обов'язок – сказати про це.

У 1937 році масових каральних акцій зазнало німецьке населення Одеської області, на території якої тоді проживало 120000 німців. З них 50 тис. було у трьох німецьких національних районах – Спартаківському, Зельцькому та Карл-Лібкнехтівському. Одеський обком КП(б)У стверджував, що населення цих районів охоплене "контрреволюційною фашистською діяльністю". У зв'язку з цим на адресу ЦК КП(б)У була надіслана "Довідка до доповіді про політичний стан німецьких районів Одеської області" (вересень 1937 року), підготовлена працівниками НКВС. У ній стверджувалося, що "засміченість куркульськими елементами", "вплив реакційного духовенства" та інші "обставини" є причиною того, що "значна частина німецького населення протягом ряду років чинить впертий опір соціалістичному будівництву в німецькому селі"²².

Після встановлення фашизму в Німеччині досить активно наростала діяльність німецьких контрреволюційних націоналістичних сил, причому організуючими їх центрами на Одещині були "німецьке консульство, закордонні фашистські розвідувальні органи, так звана Південно-Російська католицька єпархія, очолювана намісником папи Римського на Україні, засудженим прелатом Йосифом Крушинським. Останнім належить керівна роль у проведенні на Одещині фашистської повстанської та диверсійної роботи...". Далі робився узагальнюючий висновок: "Таким чином, німецьке населення України розглядається фашистськими розвідувальними органами як середовище, звідкіля береться сила та актив її підривної діяльності в Радянській Україні.

Ця обставина підтверджена всіма матеріалами по викриттю нами фашистських формувань. Досить сказати, що, починаючи з 1933 року, по цих трьох районах (в основному) було викрито та ліквідовано 124 фашистських, шпигунських, диверсійних та повстанських організацій. Тільки за останні 3

місяці – червень-серпень – в області викрито 49 фашистських, диверсійних та повстанських організацій, по яких арештовано понад 800 чол[овік] й з цієї кількості 580 по цих трьох національних районах " ²³.

Привертає увагу те, що за три літніх місяці 1937 року було "викрито" майже стільки ж "фашистських організацій", скільки за попередні чотири роки. Пояснення знайти неважко. Наростання інтенсивності викриттів по Одеській області відбулося після сумно відомого лютнево-березневого (1937 року) пленуму ЦК ВКП(б), рішення якого призвели до вакханалії репресій.

Не треба мати особливого аналітичного хисту, щоб зрозуміти причини тривалого існування стількох контрреволюційних організацій. Висновок напрашувався сам собою – цьому потурали, а то й надавали пряму підтримку місцеві органи влади. "Стан у цих районах весь час погіршувався тим, що аж до останнього часу партійне та радянське керівництво в національних німецьких районах знаходилося в руках ворогів – агентів німецької розвідки, провокаторів, терористів, троцькістів з числа німецьких політемігрантів і т.ін." – роз'яснюють автори. І далі конкретизують: у Зельцькому районі секретарем райкому КП(б)У був Гафтель – шпигун, райкому ЛКСМУ – Барон – шпигунка, головою райвиконкому – Больд – шпигун, редактором районної газети – Палош-Шалей – троцькістка-терористка, завідувачими райЗУ – Фіхтнер та Мелем – перший троцькіст, другий – шпигун.

В Карл-Лібкнехтівському районі: секретарі райкому КП(б)У – Переяслов – націоналіст, Долганов – шпигун, Міллер – троцькіст, секретар райкому ЛКСМУ Фалькенберг – троцькіст, голова ВВК Іванчич – шпигун, Цибарт – троцькіст, редактор районної газети Раух – шпигун, директор МТС Гольцгофер – провокатор, з політемігрантів.

В Спартаківському районі: секретар райкому КП(б)У Дюрмайер – шпигун, редактор газети Лефлер – троцькіст, шпигун, з політемігрантів.

В обласних організаціях викрито ряд німецьких шпигунів, учасників право-троцькістської організації: кол[ишній] завнацменвідділом облвиконкому Ремпель, кол[ишній] завоблнаросвіти Брандт, кол[ишній] пом[ічник] прокурора Шмідт, кол[ишній] інспектор об[ласної] наросвіти Гартунг та ін.

В німецьких районах області тільки за останні 4 місяці в числі арештованих учасників фашистських, диверсійно-повстанських організацій було 34 члени ВКП(б), у більшості своїй керівні працівники районних органів" ²⁴. За цей же період були репресовані: завідуючий районним відділом народної освіти Зельцького району Загібал, інспектори того ж відділу Баудар та Штейнбах. В Карл-Лібкнехтівському районі – інспектор районного відділу народної освіти Гаугер. Загалом заарештовано 19 директорів та 50 учителів німецьких шкіл.

Читаєш подібні документи й стає моторошно. Та карально-репресивний Молох вимагав усе нових і нових жертв. Пригадаймо тезу про "шкідництво різних націй". Політична установка XIII з'їзду КП(б)У висловлена в травні,

коли в розпалі були арешти в національних районах. Кількасот арештованих уже не відповідали рівню завдань, що проголошувалися з трибуни партійного з'їзду. Від окремих "ворогів" перейшли до боротьби зі "шкідництвом націй". За логікою ідеологів репресивного курсу, ворогами ставали всі або майже всі представники "шкідницької" нації. Божевільна теорія? Ні, практика тогочасного життя.

Саме про це, по суті, йшлося у довідці "Про політичний стан німецьких районів Одеської області". Читаємо: "Про те, наскільки широко охоплено антирадянським рухом населення національних районів, свідчать ліквідовані нами справи про нелегальну організацію німецької фашистської партії в Спартаківському районі ...було намічено втягнути 60-70 % дорослого німецького населення для забезпечення підривної діяльності в кожному кутку району (підкреслення наше. – Авт.). Такий же стан був і в Зельцькому районі. В цих же районах були утворені контрреволюційні, терористичні групи молоді...

Таким чином, слід констатувати широке масове охоплення німецького населення національних районів організованою контрреволюційною фашистською діяльністю при наростанні повстанських тенденцій.

Важливо підкреслити: з ряду справ встановлюється, що німецька розвідка вела активну роботу і веде в наш час, тобто тоді, коли ці райони охоплені масовою операцією.

Таким чином, ми не можемо повністю стверджувати, що наші оперативні заходи радикальні в розумінні остаточної ліквідації ворожої активності в німецьких селах. В окремих місцях репресії не тільки не оздоровлюють політичного стану, але подекуди посилюють ворожість німецького населення"²⁵.

"Не послаблюючи оперативного удару НКВС по розгрому підпілля в німецьких селах, необхідно:

1. Негайно розгорнути партійно-масову роботу в німецьких районах; посилити конкретне керівництво по лінії радянської роботи з тим, щоб усі ці заходи забезпечили в першу чергу оперативний удар.

2. Направити в німецькі райони Одеської області на керівну роботу партійних та радянських працівників (приблизно 15 чоловік), обов'язково не з числа вихідців з німецьких районів України.

3. Виселити контрреволюційні елементи з німецьких районів області – до 5000 родин..."²⁶.

Кожній сестриці – по куниці. Перешерстивши партійний, радянський та комсомольський актив, репресанти не обійшли своєю увагою й церкву. Причому войовничі атеїсти вдалися до прилюдного шельмування служителів культу. За ілюстрацію може правити так звана "Справа про німців-ксьондзів".

У 1935 році на адресу С.Косіора та П.Постишева Наркомат внутрішніх справ надіслав листа, де відзначалося: "В найближчі дні в Одеській області в Карло-Лібкнехтівському районі буде заслухана в показовому порядку справа

групи німців-ксьондзів (підкреслення наше. – *Авт.*), що проводили в німецьких районах та колоніях найактивнішу фашистську роботу.

Маючи безпосередній зв'язок з закордонними фашистськими центрами і отримуючи від останніх під виглядом "матеріальної підтримки" грошові субсидії на контрреволюційну роботу, ця група під керівництвом прелата Крушинського вела роботу по організації масових звернень німцонаселення в фашистські центри з проханням про "допомогу", причому за кордон направлялися провокаційні листи.

Група пропагувала серед німцонаселення ідеї фашизму, вербувала агентуру в німколоніях і т.ін.

Враховуючи, що прелат Крушинський, який очолив групу, має 67 років та Лоран – настоятель нім[ецької] катол[ицької] церкви в с. Зельці має 63 роки, вважаємо доцільним засудити їх до 10 років концтабору, але беручи до уваги їх похилий вік, замінити засланням до Казахстану на той же строк.

Що до останніх трьох обвинувачених – Таубергера, Комира й Гофмана – настоятелів нім[ецьких] католицьких церков в Карло-Лібкнехтівському районі – засудити їх до 10 років концтабору кожного" ²⁷.

Розв'язана войовничими безвірниками війна змітала всіх: настоятелів церков та рядових священнослужителів – католиків, християн, іудеїв, мусульман. Ця антицерковна війна йшла поруч з війною антинаціональною, бо руйнували вони, кожна по-своєму, найглибші прояви людської душі – духовність, віру, народні традиції, найкращі надбання матеріальної та духовної культури народів.

Національно-культурні, мовні та інші грані існування національних меншин, як і взагалі питання "бути чи не бути?" щодо ряду національних груп, безпосередньо залежали ще від одного напрямку державної політики сталінського режиму – цілеспрямованих переселень мільйонів громадян різних національностей з місць їх історичного проживання. Відзначимо, що сталінське "переселення народів", що здійснювалося у 1930-х – на початку 1940-х років, розкидало по безмежних просторах СРСР не хаотично, а з бузувірськи точним розрахунком десятки тисяч людей різних національностей.

Робилося так, щоб навіки відірвати їх від того, що живить душу кожного народу – історичної батьківщини. Цілеспрямовано вкраплені в інонаціональне середовище та штучно позбавлені на новому місці проживання умов для національно-культурного розвитку, вони фактично були приречені на асиміляцію. Тих з переселенців, що опинилися в концтаборах як "націоналісти" та "ворожі елементи", спіткала ще гірша доля: їх чекало якщо не фізичне, то духовне знищення.

Необхідність переселення офіційно пояснювалася причинами економічного та військово-політичного характеру, зокрема, впровадженням заходів щодо укріплення прикордонної смуги. В першу чергу вони здійснювалися в стратегічно важливих регіонах, до яких належала й Україна.

Особлива увага центральної влади до України визначала масштабність цих акцій. Зупинімося на характері та деяких наслідках переселень з України ряду національних груп. Розгляньмо демографічні зміни, що мали місце у республіці в середині – наприкінці 1930-х років. 23 січня 1935 року політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову "Про переселення з прикордонної смуги 8300 господарств у зв'язку з оборонними міркуваннями та про переселення в прикордонні райони 4000 з кращих колгоспників Київської та Чернігівської областей". У цьому документі намічено:

"1. Доручити комісії тов. Шелехеса не пізніше 26-27 січня подати в ЦК точний календарний план і порядок переселення з таким розрахунком, щоб посадка в ешелони переселенців почалася не пізніше 2-го лютого.

2. Починаючи з 13-го лютого (за 7 днів до відправлення) попередити переселенців, мотивуючи переселення необхідністю укріплення прикордонної смуги. Роз'яснити переселенцям, що вони переселяються в більш віддалені райони, як такі, що не проявили себе в укріпленні кордону та колгоспного ладу, але що радянська влада надає їм ряд пільг, а одноосібникам надає можливість вступу у колгоспи.

3. Переселюваним колгоспникам слід роз'яснити, в які райони та колгоспи вони їдуть.

Колгоспи повинні розрахуватися зі своїми переселенцями по трудових днях по 1-ше січня 1935 року в натурі та в грошах"²⁸.

Для підготовки переселенської акції ЦК КП(б)У доручив Київському та Вінницькому обкомам партії відрядити 150 працівників обласної та районної ланок. Безпосереднє керівництво проведенням переселення по кожному з районів покладалося на спеціальні комісії у складі секретаря райкому партії, голови райвиконкому, начальника райвідділу наркомату внутрішніх справ. У документі підкреслювалося, що обласні та районні комісії відповідають перед ЦК за проведення політичної роботи серед переселенців, своєчасну "доставку" переселенців до місць відправлення, охорону революційного порядку.

У постанові, здається, було враховано практично все необхідне для забезпечення масової переселенської акції. Професійний рівень документа визначався "кваліфікацією" його авторів: працівників апарату ЦК, а також і "фахівців" з апарату В.Балицького. Хто-хто, а останні, завдяки повсякденній та багаторічній "практиці", створили філігранно відпрацьований механізм організації крупномасштабних операцій з переселення величезних груп людей у віддалені місця Союзу. Тому не дивно, що постанова політбюро ЦК КП(б)У як за змістом, так і за стилем більше нагадувала бойовий наказ, ніж документ, підготовлений партійним органом. Відзначимо такі пункти постанови:

"16. При посадці переселенців в ешелони уповноважені районних комісій повинні здати комендантам ешелонів списки переселюваних (за встановленим зразком) з точною вказівкою майна, що перевозиться...

17. В кожний ешелон орієнтовно вантажаться по 100 родин.

18. Посадку та перевезення переселенців почати в першу чергу з семи з половиною кілометрової прикордонної смуги (Волочиського, Ляховецького, Заславського, Славутського районів Вінницької області); Олевського, Городницького та Ярунського районів Київської області.

19. Для керівництва роботою з повантаження переселенців в ешелони та для забезпечення нормального перевезення та вивантаження переселенців на кожний ешелон призначається начальник ешелону та два його помічники. Начальника та першого помічника виділяє область та район, куди здійснюється переселення. Начальник ешелону повинен бути членом бюро РПК або членом президії РВК. Другим помічником є представник політвідділу залізниці.

Для охорони порядку та майна ешелону на шляху слідування Наркомвнусправ виділяє озброєну групу в 10-12 чоловік з командиром, що підпорядковується начальникові ешелону. Кожний ешелон супроводжується лікарем та медичною сестрою та упорядковується необхідною аптечкою.

Забезпечення переселенців харчуванням та окропом у дорозі доручається військовому відомству. Кошти для цієї мети відпускаються Раднаркомом".

От яке піклування, навіть про окріп не забули, про охорону майна. Не записано тільки, що озброєна група в 10-12 чоловік енкаведистів мала швидше за все іншу функцію – не допускати втеч переселенців по дорозі. Те, що вони не зупинилися б перед застосуванням зброї під час "ексцесів", наприклад, у разі масової втечі переселенців (одного-двох втікачів можна було зупинити й голими руками), сумніву не викликає. Хоча навряд чи хто з них ризикнув би, полишивши все, що мав з майна, з жінкою та дітьми втікати навмання в степи України, очікуючи кожної хвилини на кулю в потилицю або на донос органам влади від переляканого місцевого населення.

Куди більше можливостей для втечі у майбутніх переселенців було ще до відправлення в дорогу, бо на збори давалося сім днів. Причому, доведені до відчаю люди могли повтікати куди завгодно – аж за кордон, наприклад, у Польщу. Передбачили й таку можливість. "Особливо пильний нагляд належить встановити за переселенцями в 7,5-кілометровій прикордонній смузі. Для запобігання можливих спроб порушення кордону та недопущення есцесів – зобов'язати НКВС:

а) Посилити кордони, звернувши особливу увагу на ділянки 19 (Олевського), 20 (Заславського) та 21 (Волочиського) погранзагонів.

б) Посилити апарат міліції в районах, з яких здійснюється переселення, створюючи тимчасові міжрайонні оперативні групи (загальною чисельністю до 700 чоловік).

в) Забезпечити нагляд за збереженням майна переселенців.

В районах, з яких виселяється найбільша кількість господарств, військові відомства, за погодженням з районними комісіями, виділяють

підрозділи для патрулювання по визначених селах під виглядом навчальних занять" ²⁹.

У контексті нашого дослідження особливий інтерес викликає другий розділ постанови: "Розміщення переселенців у східних районах України". Вирішено: "1. Затвердити 39 районів переселення: 9 по Харківській області – 2540 господарств, 14 – по Дніпропетровській області – 3800 господарств та 16 по Донецькій області – 3130 господарств.

2. Запропонувати Дніпропетровському, Харківському та Донецькому обкомам негайно надіслати в усі ці райони своїх уповноважених для підготовки розміщення переселенців. Прізвища уповноважених повинні бути повідомлені до ЦК" ³⁰.

Слід сказати, що переселення німецького та польського населення на схід суттєво позначилося на національному складі мешканців прикордонних районів України. Скориставшись цим, влада провела реорганізацію національних шкіл. Досить показова в цьому відношенні постанова секретаріату ЦК КП(б)У "Про школи в прикордонних районах", що була прийнята 9 квітня 1935 року. Наведемо цю невеличку постанову повністю: "Доручити т. Ашрофяну внести пропозиції про реорганізацію ряду німецьких та польських шкіл у прикордонних районах в українські з польськими і німецькими групами, у зв'язку зі змінами в складі населення внаслідок заходів у прикордонних районах по виселенню та допереселенню" ³¹.

Характеризуючи зміни в складі населення прикордонної смуги, відзначимо, що замість вивезених на схід передбачалося переселити 4000 сімей так званих колгоспників-ударників. У зв'язку з цим у постанові говорилося: "1. Виходячи з того, що переселенням у прикордонні райони колгоспників-ударників Київської та Чернігівської областей ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У мають на увазі укріплення колгоспів прикордонної смуги, організація вербування та саме переселення потребує до себе особливої уваги з боку обласних та районних партійних організацій.

2. Робота по вербуванню повинна бути поставлена на основі безумовної добровільності та ретельного відбору дійсно кращих колгоспників-ударників. У першу чергу тих, які служили в Червоній армії. У складі завербованих переселенців повинно бути не менш як 15 % комсомольців та комуністів, а також 10-15 % активістів колгоспу та села (членів сільрад, членів правлінь колгоспів, колгоспних бригадирів і т.ін.)" ³².

Тим, хто виїжджав у прикордонну смугу добровільно та "колгосникам-ударникам" надавалися певні пільги, зрозуміло, куди значиміші, ніж для переселенців у східні райони.

У розвиток постанови політбюро ЦК КП(б)У від 23 січня 1935 року приймалися й інші рішення, на підставі яких здійснювалося переселення з прикордонних районів України. 3 вересня 1935 року нарком внутрішніх справ УСРР надіслав на ім'я С.Косіора та П.Постишева записку такого змісту: "На основі рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 23.01 ц.р. НКВС УСРР намічено

додаткове переселення з Мархлевського району в інші райони України 300 господарств ворожих та ненадійних елементів та виселення на Білбалттаб * 50 господарств найбільш небезпечних антирадянських елементів. Переселення передбачається провести до 1 жовтня ц.р. в такі райони Харківської області: Червоноградський – 100 господарств, Сахновщанський – 100, Миропільський – 100. Отримані з названих районів дані вказують на наявність вільних приміщень для вселення переселенців. Прошу затвердити цю рознарядку і дати вказівки Харківському обкому КП(б)У з питань проведення підготовки до прийому та розміщення переселенців" ³³.

ЦК "рознарядку" затвердив. Щоправда, Миропільський район було замінено на Ольховатський. Відповідні вказівки отримав і Харківський обком КП(б)У. З цього питання політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову "Про переселення з Мархлевського району 300 господарств" (5 вересня 1935 року) ³⁴. 23 вересня аналогічну за назвою постанову приймає і Харківський обласний партійний комітет.

Як і при попередніх переселеннях, замість ворожих, ненадійних та антирадянських елементів до Мархлевського району направлялися 200 родин колгоспників-ударників. Щодо критеріїв, за якими відбирали "ударників", то Київський обком КП(б)У писав: "...У першу чергу виділяти таких колгоспників, що перебувають в колгоспі не менш 2-3 років, демобілізованих червоноармійців, червоних партизанів, учасників громадянської війни, причому виділені повинні бути найбільш витриманими, найбільш перевіреними колгоспниками" ³⁵.

Додаткові переселення здійснювалися й з Вінницької області. 16 жовтня 1935 року політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову "Про переселення 1500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області". В ній, як кажуть, відкритим текстом називаються суб'єкти переселень – громадяни польської національності. В постанові відзначалося: "Просити ЦК ВКП(б) дозволити переселити 1500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області з поселенням їх у Харківській, Донецькій та Дніпропетровській областях, надавши їм ті самі пільги, що були надані родинам при переселенні з прикордонних районів Київської та Вінницької областей у січні-березні ц.р." ³⁶.

Зорієнтувавшись у політичній кон'юктурі, Вінницький обком запевняє політбюро у своїй готовності взяти активну участь у переселенні польського населення та висловлює щодо цього певні пропозиції. Ще б пак: у працівників обкому з'явилася чудова можливість продемонструвати центрові свою заповзятливість. Секретар Вінницького обкому КП(б)У В.Чернявський у листі на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М.Попова ремствує: "На території Вінницької області, особливо в прикордонних та форпостних районах, осіла значна кількість польського населення. Серед цієї категорії населення є

---

* Білбалттаб – Біломоро-Балтійський концентраційний табір.

особи, що підозрюються у шпигунстві, колишні контрабандисти, родини тих, хто втік за кордон, релігійний актив та інший к[онтр]р[еволюційний] елемент, що є базою для роботи супротивника у нас.

З метою подальшої очистки кордону, форпостів та вузлових залізничних пунктів Вінницької області, обком КП(б)У просить санкціонувати проведення переселення в тиллові райони України 1500 польських родин ...Обком просить прискорити вирішення цього питання з тим, щоб переселення можна було провести до початку холодів"³⁷.

Маховик запущено, ухвалено політбюро ЦК КП(б)У постанову охоче підтримали, не заперечує й Москва. 3 листопада 1935 року постанову про переселення 1500 польських родин з Вінницької області приймає ЦК ВКП(б)³⁸. Отже, все погоджено. 4 листопада політбюро ЦК КП(б)У постановило: "Прийняти пропозицію Вінницького обкому КП(б)У про те, щоб провести переселення польських родин (в рахунок 1500)"³⁹. До постанови додається перелік 12 районів, призначених для переселення польського населення Вінницької області.

Реалізація переселенської акції покладалася на районні парткомітети, виконкоми Рад та органи НКВС. У ній брали також участь районні земельні органи, медичні, освітянські та інші установи.

Слід, однак, відзначити, що вирішальне слово в проведенні переселень, як і інших репресивних акцій щодо польського та німецького населення залишалося за вищим партійно-радянським керівництвом Москви. Зусиллями республіканських та місцевих органів влади вони заповзято втілювалися в життя.

Наступний етап почався навесні 1936 року. 25 листопада 1935 року політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову "Про переселення польських та німецьких господарств з прикордонної смуги", де зазначалося: "Для підготовки питань, пов'язаних з переселенням у першу чергу весною 1936 року 6-7 тисяч господарств з прикордонної смуги, головним чином за межі України (підкреслення наше. – *Авт.*) – утворити комісію у складі тт. Косіора (голова), Постишева, Любченка, Попова, Шелехеса, Балицького, Якіра, Ільїна (секретар Київського обкому КП(б)У. – *Авт.*), Василенка, Налимова, Шарова, Чернявського (секретар Вінницького обкому КП(б)У. – *Авт.*), Трилісського, Соколинського, Паперного"⁴⁰.

Судячи з того, що у складі комісії, поряд в секретарями ряду обласних партійних комітетів, було вище партійне та державне керівництво республіки, здійсненню пропонованих "заходів" щодо переселення надавалося особливе значення. Так воно й сталося. Якщо в попередніх документах мова йшла про переселення в Харківську, Донецьку, Дніпропетровську, південну частину Київської областей, то цього разу йшлося, головним чином, про переселення за межі України.

Відповіді на те, куди саме і як це зробити, дають інші документи політбюро ЦК КП(б)У. 15 березня 1936 року політбюро ЦК КП(б)У приймає

постанову "Про переселення в Казахстан (Постанова ЦК ВКП(б) від 17.01.36)", де зазначалося: "Визначити переселення першої черги в 5 тис. господарств (між 25 травня та 10 червня) з Київської області – 3000 господарств та з Вінницької області – 2000 господарств" ⁴¹. Райони переселень та число господарств конкретизовані у постанові політбюро ЦК КП(б)У "Про переселення 5000 господарств з Київської та Вінницької областей у Казахстан" від 9 квітня 1936 року ⁴². У першу групу переселенців з Київської області включалося 3317 господарств, а з Вінницької – 2250. Всього – 5570 господарств, тобто на 570 більше, ніж передбачалося. Жорстким був і графік перевезень. З Київської області щоденно планувалося відправляти по три ешелони переселенців, а з Вінницької – по два.

У названих постановах про національний склад переселенців знову не згадувалося. Однак, кого саме з представників "шкідницьких націй" відправляли у Казахстан в рахунок "5000", дізнаємося з постанови політбюро ЦК КП(б)У "Про переселення жителів однокілометрової прикордонної смуги на протязі державного кордону в Київській області" від 7 серпня 1936 року, що була прийнята на пропозицію керівника НКВС України В.Балицького.

В постанові зазначалося: "Враховуючи, що наявність населених пунктів (селищ та хуторів) в безпосередній близькості до лінії державного кордону створює значні труднощі проведенню прикордонної служби та справі забезпечення непорушності державного кордону, ЦК КП(б)У постановляє: ...Переселюваних жителів однокілометрової прикордонної смуги розселити в межах тих самих районів, надавши їм рівноправні житлові та господарчі умови (присадибна земля, городи і т.ін)".

Звернімо увагу на заключне речення: "за рахунок звільнених будівель в результаті переселення в Казахстан польського та націоналістичного елементу" (підкреслення наше. –*Авт.*). Не викликає сумніву, що згадані німецькі та польські "націоналістичні елементи" були якраз з числа тих нещасних, що помандрували в Казахстан з Київської та Вінницької областей.

Про переселення польського населення з України в Казахстан йшлося й у постановах союзного уряду. Так, 28 квітня 1936 року Раднарком СРСР приймає постанову № 776-120 сс "Про переселення як політично неблагонадійних поляків з Української РСР до Казахстану". До першої групи переселенців було включено 35820 осіб польської національності. Польське населення з України направлялося у Карагандинську, Кокчетавську, Північно-Казахстанську і Талди-Курганську області Казахстану. Нечисленні групи поляків (по 5-15 чоловік) виселяли до Російської Федерації.

Особливого піклування про людей, які виїжджали за межі України, і цього разу не спостерігалося. Перед відправленням у далеку дорогу з ними розраховувалися в місцях проживання. Щоправда, потурбувалися виділити на кожний ешелон по одному лікарю та по медичній сестрі, а також по "ветпрацівнику" – для "ветобслуговування худоби переселенців". Ще тяжчі випробування чатували на переселенців у казахстанських степах. Покинутих

наприволяще людей почала косити смерть, що змусило владу вжити певних заходів. У постанові секретаріату ЦК КП(б)У "Про заходи щодо оздоровлення районів спецпереселення" (15 лютого 1932 р.) відзначалося: "Для реалізації постанови ЦК ВКП(б) про оздоровлення районів спеціального розселення, зменшення смертності, зокрема дитячої" (підкреслення наше. – *Авт.*), ЦК пропонує:

1. НКЗдраву в декадний строк закінчити мобілізацію та відправку в Казахстан та на Далекий Схід 20 лікарів, 55 лікпомів та 45 акушерок. Запропонувати НКП (Наркомат праці. – *Авт.*) та ДПУ забезпечити виконання цієї директиви.

2. НКЗдраву прискорити розгортання лікарсько-профілакторної мережі в районах спеціальних розселень та направлення туди в 2-х місячний строк 7 лікарів, 7 зубних лікарів, 20 фельдшерів, 12 акушерок.

3. НКПраці вжити заходів щодо усунення порушень охорони праці переселенців (так в тексті. – *Авт.*).

4. Укрбавовні до 5/III закінчити прийом усіх переселенців, забезпечивши санітарний мінімум їх розміщення, закінчивши будівництво нових укрупнених селищ та установ по обслуговуванню спецпереселенців...".

Сам факт прийняття цієї постанови є свідченням жахливого стану переселенців: скупчені в місцях "спецпереселень", знесилені каторжною працею люди хворіли та вмирили. Для "оздоровлення" районів спецпереселень в Казахстан та на Далекий Схід було направлено декілька десятків лікарів та допоміжного медичного персоналу. Та чим вони могли допомогти десяткам тисяч людей, що перебували в нелюдських умовах сталінських "спеціальних переселень"? Наведений нами документ датований 1932 роком.

Слід сказати ще про одну сторону сталінського "переселення народів". Ешелони з України йшли в Казахстан та на Далекий Схід. Однак у той же час чимало ешелонів направлялися з Росії, Казахстану, Туркменії, Узбекистану та Киргизії у зворотному напрямку: на Україну переселялися "контрреволюціонери", "націонал-ухильники", "націоналісти" та інші "вороги народу" з союзних республік. Українські власті прийняли "спецпереселенців". Як могли розмістити. І навіть заходилися "забезпечувати" їх національно-культурні інтереси.

У тому ж 1932 році, 4 листопада секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання "Про перетворення міжрайонної газети "Червона зірка", що обслуговує спецпереселенців, в обласну нацменівську газету Одеської області з місцем виходу в Херсоні". ЦК ухвалив: "Тираж газети встановити 8000 з виходом 15 разів на місяць 5 мовами: російською, українською, узбецькою, киргизькою, туркменською... Просити ЦК ВКП(б) відрядити ЦК КП(б)У відповідального редактора для цієї газети, що знає узбецьку та туркменську мови". До того ж Донецький обком КП(б)У був зобов'язаний надіслати до новоутворенної газети фахівців із знанням татарської мови. Що й казати,

справою забезпечення "національно-культурних" інтересів переселенців українська влада зайнялася всерйоз.

Зауважимо: арешти, розстріли, депортації, переслідування національних меншин в Україні стали соверідною "генеральною репетицією". Через 9 років у 1944-му, цієї долі зазнали чеченці, інгуші, кримські татари. Сталінський Молох ненаситно пожирав людей, аж поки не знидів.

Історики люблять повторювати тезу: не може бути вільним народ, який пригноблює інші народи. Партійне і радянське керівництво України 30-х років знехтувало цією істиною. Не обмежуючись репресіями проти українського народу, воно втягло у вир геноциду інші народи – національні меншини.

Дай боже, щоб у новій, вільній і незалежній Україні народи, які проживають на терені нашої держави, ніколи не знали злодіянь сталінізму.

ПРИМІТКИ

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 489. – Арк. 74.

² Там само. – Арк. 70.

³ Там само. – Спр. 526. – Арк. 339, 340.

⁴ Там само. – Спр. 517. – Арк. 132, 133.

⁵ Там само. – Спр. 488. – Арк. 153.

⁶ Там само. – Арк. 154.

⁷ Там само. – Арк. 155.

⁸ Там само. – Оп. 16. – Спр. 39. – Арк. 241.

⁹ Там само. – Арк. 248, 251, 253, 255.

¹⁰ Там само. – Арк. 194, 195, 196.

¹¹ Там само. – Спр. 12. – Арк. 280, 280 зв.

¹² Там само. – Оп. 1. – Спр. 413. – Арк. 64.

¹³ Там само. – Спр. 472. – Арк. 62.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – Арк. 69.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – Оп. 101. – Спр. 2909. – Арк. 28.

¹⁸ Там само. – Арк. 29.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – Арк. 30.

²² Там само. Спр. 1610. – Арк. 14.

²³ Там само. – Арк. 14-15.

²⁴ Там само. – Спр. 2909. – Арк. 16-17.

²⁵ Там само. – Арк. 15.

²⁶ Там само. – Арк. 19.

²⁷ Там само. – Оп. 1. – Спр. 2737. – Арк. ?

²⁸ Там само. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 62.

²⁹ Там само. – Арк. 44.

³⁰ Там само. – Арк. 65.

³¹ Там само. – Оп. 7. – Спр. 383. – Арк. 1.

-
- ³² Там само. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 66.
³³ Там само. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 268.
³⁴ Там само. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 267.
³⁵ Там само. – Арк. 290.
³⁶ Там само. – Арк. 314.
³⁷ Там само. – Арк. 343.
³⁸ Там само. – Арк. 344.
³⁹ Там само. – Арк. 342.
⁴⁰ Там само. – Арк. 346.
⁴¹ Там само. – Спр. 13. – Арк. 25, 25 зв.
⁴² Там само. – Арк. 48-50.

кандидат історичних наук
Богдан ЧИРКО